

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ (1918 р.)

Проблеми дослідження, охорони і збереження історико-культурної спадщини в Українській Державі вирішувались у нерозривному зв'язку із завданнями культурного та державного будівництва. З перших днів приходу до влади уряд П. Скоропадського почав вирішувати питання в галузі пам'яткоохоронної справи. Першочергова увага приділялась створенню державних органів у цій галузі. Відкриття таких навчальних та науково-дослідних закладів, як Київський Археологічний інститут, Інститут історії мистецтв, Українська Академія мистецтв, мережа різноманітних курсів сприяли підготовці кадрів у галузі пам'яткознавства.

З перших днів свого існування Українська Держава займалась питаннями національно-культурної політики, яка завжди вимагала особливого такту, розуму і толерантності до всіх народів, що населяють Україну. “Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро коритись її урядові і всім постановленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розквіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів”¹. Ці слова присяги гетьмана П. Скоропадського, без сумніву, передають основну мету тих, хто в складних умовах анархії і хаосу дбав про творення високорозвинutoї в економічному і культурному відношенні, самостійної, незалежної України.

Призначений гетьманом 30 квітня 1918 р. головою Ради Міністрів Української Держави відомий учений і громадський діяч М. П. Василенко, запрошуючи Д. Дорошенка обійняти в уряді посаду міністра закордонних справ, наголошував у розмові, щоб “і при новому курсі політика держави зоставалася національно-українською, щоб нові форми української держави були заповнені національним змістом, отже від самих українців залежить, щоб і при новій зміні державного ладу і устрою вдержалася сама суть — національно-державна ідея українська”². За нових політичних умов, коли П. Скоропадський став на чолі процесу державотворення в Україні, це дозволило йому спільно зі своїми однодумцями реально оцінити значення історичних традицій, культурних надбань для формування національної свідомості, розбудови Української Держави.

Широке коло проблем культурного розвитку, в тому числі питання збереження та дослідження історико-культурної спадщини, стали предметом обговорення на з'їзді діячів українського пластичного мистецтва, який проходив з 9 по 16 червня 1918 р. у Києві. Вони порушувались на пленарних та секційних засіданнях з'їзду у виступах істориків, художників, мистецтвознавців. Значна увага приділялась цим питанням і в резолюції з'їзду. Зокрема, в ній наголошувалось на необхідності об'єднання зусиль громадськості й держави в організації справи збереження пам'яток, створення мережі місцевих музеїв та пам'яткоохоронних органів, прийняття закону про охорону історико-культурної спадщини, підготовки відповідних фахівців.

Необхідність проведення державної політики в галузі охорони пам'яток глибоко аргументувалася і в доповідній записці до Ради Міністрів про утворення Головного управління мистецтва та національної культури. З цією запискою 17 червня 1918 р. звернулася група наукових і культурних діячів: “Необхідно негайно широко поставити справу реєстрації, охорони і збору пам'яток української культури в різних формах і користуватися цим для виховання народних мас у дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалася би істинна, здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як ми спостерігаємо зараз”, — говорилось у цьому документі³. Цілком закономірно в структурі

останнього передбачався відділ охорони пам'яток, який мав перейти туди з відання департаменту мистецтв Міністерства народної освіти. Рада Міністрів схвалила викладені в записці пропозиції, і незабаром Управління, як окремий державний орган у структурі Міністерства народної освіти, почало функціонувати. Очолив його відомий український громадський і культурний діяч Петро Дорошенко, знавець мистецтва і старовини. Як самостійне відомство із власним бюджетом, Управління мало можливість не лише розробляти програми розвитку української культури, а й оперативно впливати на хід їх реалізації, особливо це стосувалось провінції.

У структурі Головного управління мистецтва та національної культури були такі відділи: пластичних мистецтв, охорони пам'яток старовини, театральний, музичний, художньо-промисловий та архівно-бібліотечний. Комісія з проблем розмежування справ між Міністерством народної освіти, Головним управлінням та Академією Наук у своєму рішенні зазначала, що Головний архів залишався у відомстві Головного управління як автономна установа. Директор Архіву призначався за рекомендацією Академії Наук, співробітники затверджувались головно-управляючим справами мистецтв та національної культури. Національний музей, заснований на базі Київського художньо-промислового та наукового музею, залишаючись автономною установою, належав до відомств Головного управління мистецтв та національної культури⁴.

Відділ охорони пам'яток очолював Микола Федотович Біляшівський, — один з ініціаторів створення першого у Києві загальнодоступного міського музею, знавець історико-культурної спадщини. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва опікувався всіма видами пам'яток — археології, історії, архітектури і мистецтва. З метою удосконалення структури відділу в травні 1918 р. М. Ф. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти М. П. Василенка на створення у відділі нової “секції охорони пам'яток археологічних, яка... буде піклуватися охороною курганів, городищ, замчищ, реєстрацією всіх пам'яток, проведенням досліджень, розкопками”⁵. Отримавши повідомлення про згоду М. П. Василенка на утворення секції охорони пам'яток археології, М. Біляшівський звернувся до нього за дозволом на формування у відділі ще однієї секції — секції реєстрації пам'яток, у якій планувалося зосередити увагу на створенні каталогів та фототеки об'єктів охорони, а також бібліотеки з пам'яткознавства⁶.

Таким чином, відділ складався з п'яти секцій, які охоплювали всі види пам'яток і відповідали усім напрямкам пам'яткоохоронної робо-

ти. Секція охорони пам'яток археології займалась дослідженням археологічних пам'яток, у функції секції охорони історичних і мистецьких пам'яток входили всі питання, пов'язані з охороною, обслідуванням і реставрацією пам'яток історії та мистецтва. Секція музеїв керувала справами центральних і провінціальних музеїв. Реєстрацією пам'яток, створенням каталогів, фототеки, бібліотеки займалась секція реєстрації пам'яток, для систематичного обслідування та опису пам'яток була створена секція експедицій по Україні⁷.

Велику роботу в справі охорони пам'яток старовини проводило Міністерство ісповідань, яке очолював В. Зіньківський, безпосередньо Департамент духовної освіти. Питаннями охорони пам'яток церковної старовини займався відповідний відділ, очолюваний протоієреєм Й. П. Кречетовичем. Фундаментальна освіта й широка ерудиція та життєвий досвід дозволили йому досить швидко увійти в курс справ на пам'яткоохоронній ниві. Архівно-бібліотечний відділ складався з трьох секцій — архівної, бібліотечної та музейної⁸. Своєю діяльністю відділ привертая увагу до питання збереження пам'яток культової архітектури та церковного значення, поширення мережі і створення умов для подальшого розвитку церковних архівів і бібліотек, музеїв та популяризації церковної культурної спадщини. Пам'яткоохоронну спрямованість мала і низка комісій, утворених при Міністерстві ісповідань. Важливе місце в структурі та діяльності Міністерства посідав Учений Комітет, офіційно створений 11 липня 1918 р. Серед основних завдань Комітету було визначено ряд напрямків, у тому числі — культурно-науковий. У своїй діяльності Комітет багато уваги приділяв підготовці та виданню пам'яток історії церкви на Україні, питанням церковної архітектури⁹.

29 червня 1918 р. при Міністерстві ісповідань було засновано Культурну Комісію, до складу якої увійшли Й. З. Завіткевич, Й. П. Кречетович, Н. М. Могилянський, В. С. Іконніков, В. М. Модзалевський, Г. І. Нарбут, М. Ф. Біляшівський, Н. Д. Полонська, П. І. Зорін, П. І. Мохор¹⁰.

Основні завдання Культурної Комісії були визначені в інструкції, небагом затвердженій міністром ісповідань В. Зіньківським. В ній, зокрема, наголошувалось, що “ вона має своїм завданням розглянути справу культурного майна Української церкви в широкому розумінні цього слова, а саме:

1. Комісія повинна розглянути питання про повернення з Росії на Україну культурного церковного майна, котре хоч і зберігається в Росії, але вивезено туди в зв'язку з Першою світовою

війною, а також було евакуйовано совітською владою Росії.

2. Повернення церковних коштів Українським церковним установам.

3. Скласти список, які культурно-церковні речі України зберігаються в столичних та інших музеях, бібліотеках, архівах, як-то: ікони, церковна оздоба, мініатюри, рукописи, книги й інші археологічні та історичні пам'ятки і документи"¹¹.

Різні аспекти охорони і збереження культурних архітектурних пам'яток розглядалися на засіданнях комісії в справах церковного будівництва в Україні, створеній при Міністерстві ісповідань. До її складу входили фахівці в галузі архітектури. Таким чином, створювались належні умови для роботи центральних пам'яткоохоронних органів, але на місцях пам'ятки досить часто залишались без догляду, оскільки не вистачало фахівців, існуючі громадські організації не мали фінансів для пам'яткоохоронної діяльності.

У червні 1918 р. міністр народної освіти звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій висловлювалося занепокоєння станом охорони пам'яток в Україні і прохання асигнувати 100 тис. крб. на невідкладні пам'яткоохоронні справи. Зокрема, за рахунок цих коштів передбачалось надати фінансову допомогу ряду губернських та повітових музеїв, Полтавському і Чернігівському комітетам охорони пам'яток. Крім того, передбачалось здійснити дослідження Софійського собору, підземних ходів на Печерську і Звіринці у Києві, іконостасу церкви Данила Апостола в с. Великі Сорочинці на Полтавщині, відремонтувати Золоті Ворота і мури доби Володимира Святославича у Києві, видати навчальні програми та посібники з питань охорони і збереження історико-культурної спадщини, створити при відділі охорони пам'яток фотолабораторію і розпочати реєстрацію та фотофіксацію пам'яток Києва. Рада Міністрів ухвалила відповідне рішення лише у вересні 1918 р., а на місця кошти поступили в кінці року. Комітети і товариства, які діяли у Вінниці, Полтаві, Чернігові, інших містах, централізованої фінансової допомоги не отримали. Місцеві органи самоврядування, на кошти яких комітети і товариства повинні були утримуватися, також їх не фінансували. Державні повноваження з питань охорони і збереження культурної спадщини на місцях були надані тимчасовим комісарам з питань охорони пам'яток.

Позитивно оцінюючи практику пам'яткоохоронної роботи в той період, слід зазначити, що на той час коло кваліфікованих спеціалістів, яких можна було б залучити до неї, виявилось

вельми обмеженим. Саме тому в наукових і культурних колах України виник ряд проектів з організації навчальних закладів по підготовці фахівців у галузі пам'яткознавства. Ще в 1904 р. відомий учений, професор, академік В. М. Перетц висунув ідею створення у Києві відповідного навчально-наукового закладу — Археологічного інституту. Але ця ідея в умовах царського режиму реалізована не була. В 1909 р. знову постало це питання. Було розроблено Статут і загальні положення Інституту за зразком С-Петербурзького та Московського інститутів з урахуванням місцевих особливостей. В 1916 р. група київських професорів знову розгорнула діяльність по створенню Археологічного інституту¹².

30 серпня 1917 р. було одержано дозвіл на відкриття Інституту, але фактично заклад почав працювати в 1918 р. Першим директором було обрано М. В. Довнар-Запольського, ученого, який протягом всього свого творчого життя приділяв багато уваги дослідженню історії України, її культурної спадщини. Він був серед засновників та активних членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, виступив ініціатором створення Київської архівної комісії. Така комісія розпочала свою діяльність у 1914 р. Члени комісії займалися виявленням, збиранням, обліком приватних архівів, рукописних колекцій, окремих документів¹³. Професор М. В. Довнар-Запольський створив наукову школу. Серед його учнів — Д. І. Дорошенко, О. Ю. Гермайзе, П. П. Курінний, О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко. Перші кроки в науці вони робили під керівництвом свого учителя в стінах Київського університету в студентському історико-етнографічному гуртку, створеному з ініціативи Митрофана Вікторовича. В майбутньому всі вони стали дослідниками історії України і багато зробили на ниві охорони та збереження історико-культурної спадщини.

Ученим секретарем Інституту була Н. Д. Полонська. Фундаментальна освіта, широка ерудиція, життєвий досвід дозволили Н. Д. Полонській досить швидко увійти в коло справ новоствореного навчального закладу.

Вона народилася в 1884 р. в Харкові в дрібнородової родині, яка належала до вищих культурних кіл. З дитинства дівчинка наслідувала приклад батька в своєму захопленні історією рідного краю. Сприяло цьому й оточення, яке складалося з таких відомих у тогочасному культурному середовищі осіб, як приват-доцент В. Ю. Данилевич, професор В. І. Завитневич, М. В. Довнар-Запольський, історіограф В. С. Іконников, археограф І. М. Каманін, які часто відвідували родину генерала Д. П. Меньшова, — батька Наталії Дмитрівни. Після успішно складе-

них іспитів на історичному відділенні Київського університету Н. Д. Полонська отримала диплом I ступеня і в травні 1916 р. одноставно була обрана приват-доцентом університету. Це був триумф першої в стінах Київського університету св. Володимира жінки приват-доцента. Педагог Н. Д. Полонська плідно працювала в наукових товариствах, приділяючи багато уваги дослідженню пам'яток археології та історії, роботі університетського музею старовини¹⁴.

Вбачаючи в Інституті заклад, який своїм завданням ставив вивчення місцевої старовини, творів мистецтва, архівів, підготовку фахівців у галузі охорони пам'яток, М. В. Довнар-Запольський і вчений секретар Н. Д. Полонська неодноразово зверталися з доповідними записками до уряду про надання матеріальної допомоги Київському Археологічному інституту, затвердження його Статуту. На початку свого існування Інститут мав два відділення: археологічне і археографічне. Курс навчання складав три роки. Причому, останній був присвячений безпосередньо науковій роботі і підготовці дисертації для захисту. Як наукова установа Інститут мав дійсних і почесних членів. Великий діапазон спеціальних курсів, що пропонувався слухачам, високий рівень викладання небагом створили Інституту солідний авторитет і популярність. Викладачами КАІ були такі відомі вчені, як Д. В. Айналов, М. Базилевич, М. П. Василенко, А. Ю. Кримський, І. М. Каманін та інші. Доопрацьований з урахуванням зауважень М. П. Василенка, який вказав на необхідність чіткіше зазначити, що КАІ створюється з метою підготовки фахівців-дослідників минулого України, проєкт статуту Інституту був схвалений комісією по вищих навчальних закладах і наукових установах Міністерства народної освіти. Це дало можливість розширити навчальну роботу в Інституті, відкрити ще одне відділення історії мистецтва. Важливе місце в роботі Інституту займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії, археології, мистецтва. Значною популярністю у широкого загалу користувалися публічні лекції викладачів і слухачів КАІ, в яких приверталася увага не лише до проблем минулого України, а й збереження пам'яток.

З цікавою пропозицією про утворення Інституту дослідження старожитностей в Одесі звернувся до уряду Української Держави приват-доцент кафедри теорії та історії мистецтва Новоросійського університету, учений секретар Російського Археологічного Інституту в Константинополі М. Окунєв¹⁵. У доповідній записці обґрунтовувалась необхідність заснування такого закладу саме на півдні, в Одесі. Південь багатий на пам'ятки скифо-сарматської, давньогрецької,

римської та середньовічної культур. Тут велись постійні розкопки в грецьких містах-державках Ольвії, Херсонесі, Керчі, але вони проводились неплановірно, не завжди весь знайдений матеріал опрацьовувався, не вистачало кваліфікованих кадрів, зокрема археологів, які б мали не лише теоретичні знання, а й певний практичний досвід. В Одесі, як культурному і науковому центрі, працювали відомі фахівці в галузі археології, історії, знаходився Новоросійський університет, який мав чудову бібліотеку з археології, археологічний кабінет, музей витончених мистецтв. В Одесі діяло одне з найстаріших у Росії Товариство історії та старожитностей, яке мало один з найбагатших музеїв старожитностей, знайдених на півдні, спеціальну бібліотеку. В майбутньому цей музей мав поповнитися одним з найкращих приватних зібрань південноруських старожитностей, яке заповів йому віцепрезидент Товариства О. Бертє-Делагард¹⁶. На думку М. Окунєва, неабияке значення мало вигідне географічне розташування Одеси, що давало б змогу проводити систематичні дослідження не тільки на півдні країни, а й співпрацювати в галузі дослідження та охорони пам'яток із сусідніми державами. За задумом ініціатора створення Одеського інституту дослідження старожитностей, цей заклад мав займатися дослідженням і вивченням старожитностей півдня Росії і країн, з якими вона підтримує культурні відносини, в галузі археології, історії, мистецтва, етнографії, мови, словесності, здійснювати практичну підготовку молодих спеціалістів і керувати їхніми науковими дослідженнями в галузі пам'яткознавства, розвивати пам'яткоохоронну діяльність на місцях. Крім того, для підготовки фахівців у галузі охорони пам'яток, хранителів музеїв, реєстраторів старожитностей, виконавців робіт, створений Інститут повинен був організовувати різноманітні короткотермінові курси¹⁷. На жаль, цю ідею по створенню Інституту дослідження старожитностей в Одесі в 1918 р. реалізувати не вдалося, але пропозиції щодо утворення такого закладу по підготовці спеціалістів з питань пам'яткознавства були втілені в життя в 1921 р. з утворенням в Одесі Археологічного інституту.

Питання підготовки кадрів у галузі музейної справи, мистецтвознавства, охорони пам'яток порушувались Головним управлінням мистецтв та національної культури, яке обґрунтувало доцільність створення ще одного вищого навчально-наукового закладу — Інституту історії мистецтв. У доповідній записці завідувач відділу пластичних мистецтв Г. Г. Павлуцький зазначав, що Інститут мистецтв створюється з метою підготовки на базі вищої освіти учителів іс-

торії мистецтва для середніх навчальних та наукових закладів, охоронців музеїв, картинних галерей. Питаннями підготовки кадрів “для відродження національного мистецтва”, як зазначалось у проекті Статуту, повинна була займатись і Українська Академія мистецтв, головна мета якої — надання художньої освіти¹⁸.

У жовтні 1918 р. при Українському Державному університеті в Києві було утворено історико-екскурсійну секцію, співробітники якої організували курси з підготовки лекторів та екскурсив по визначних історичних і культурних місцях та пам'ятках Києва. Програмою курсів передбачалось вивчення історії Києва, пам'яток дерев'яної церковної архітектури, української палеографії, археології Києва, методики екскурсійної роботи. Перед слухачами з лекціями виступали відомі вчені, викладачі вищих навчальних закладів, провадились екскурсії по Києву. Слід зазначити, що підготовка лекторів входила і до програм учительських курсів, організованих влітку 1918 р. в Харкові, Києві, Одесі — для вчителів середніх та початкових шкіл, у 50-ти містах України — для народних вчителів¹⁹.

Таким чином, проблеми дослідження, охоро-

ни та збереження історико-культурної спадщини в Українській Державі вирішувались у нерозривному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва.

Першочергова увага приділялась створенню державних органів у цій галузі, які опікувались охороною, збереженням, реєстрацією нерухомих і рухомих пам'яток. Розуміючи значення історико-культурої спадщини для українського народу, уряд Української Держави постійно, попри фінансову скруту, виділяв кошти на проведення різноманітних дослідних робіт, охорону пам'яток історії та культури, пам'яток, які зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях. З цією метою були створені відповідні органи при Міністерстві народної освіти й мистецтв, Міністерстві ісповідань. Паралельне існування цих органів у різних державних інституціях не завадило проводити єдину політику в галузі охорони і збереження пам'яток історії та культури.

Відкриття таких навчальних та науково-дослідних закладів як Київський Археологічний інститут, Інститут історії мистецтв, Українська Академія мистецтв, мережа різноманітних курсів сприяли підготовці кадрів у галузі пам'яткознавства.

¹ Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні.— Київ—Полтава, 1994.— С. 97.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). В 4-х част.— Мюнхен, 1969.— С. 280.

³ Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.) // Укр. іст. журнал.— 1994.— 1.— С. 102.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).— Ф. 2201, оп. 3, спр. 9.— Арк. 9,9 зв., 10.

⁵ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 1, спр. 1194.— Арк. 2.

⁶ Укр. іст. журнал.— 1994.— 1.— С. 102.

⁷ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 1, спр. 1194.— Арк. 3.8.

⁸ Документи з архіву Міністерства ісповідань / Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873—1945.— К., 1993.— С. 324.

⁹ Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській державі. / Останній гетьман.— К., 1993.— С. 297.

¹⁰ ЦДАВО України.— Ф. 1071, оп. 1, спр. 7.— Арк. 2.

¹¹ Кот С. І., Нестуля О. О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917—1918.— К., 1996.— С. 50.

¹² Константинеску Л. Ф. Київський Археологічний інститут (сторінки історії). // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.— (м. Луцьк, вересень—жовтень 1993 рр.)— С. 207.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІА України) — Ф. 725, оп. 1, спр. 3.— Арк. 25 зв.; спр. 11.— Арк. 11, 14, 16, 30.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ).— Ф. 42, спр. 1—14.— Арк. 293.

¹⁵ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 1, спр. 1196.— Арк. 13.

¹⁶ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 1, спр. 1196.— Арк. 11.

¹⁷ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 1, спр. 1194.— Арк. 42.

¹⁸ ЦДАВО України.— Ф. 2201, оп. 4, спр. 5.— Арк. 12.

¹⁹ Відродження.— 1918.— 10 травня, 21 травня.

Denisenko L. A.

**THE STATE'S POLICY OF PROTECTION AND
PRESERVATION OF HISTORICAL-CULTUREL
HERITAGE IN THE PERIOD OF GETMANAT (1918)**

The activity of hetman, s government aimed at the revival of national culture. The ideological organizational basis of reforming cultural sphere, Ukrainisation, creation of the e, s system of the protection and preservation historical, cultural heritage of the ukrainian people, preparation of specialists are shown. The educational work of the Ukrainian government, the creation of the Kiev Archaeological institute, Ukrainian Academy of Art is analysed.